

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย วิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมกับปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทสรุปได้ดังนี้

๕.๑.๑ แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูม

ฮูมนิยามสาเหตุโดยใช้วิธีบอกที่มาของการเรียกสิ่งหนึ่งว่าสาเหตุ นั่นคือสาเหตุหมายถึง สิ่งที่เกิดก่อนและเกิดใกล้เคียงกับอีกสิ่งหนึ่งอย่างสม่ำเสมอ ผลหมายถึงสิ่งที่เกิดตามมาทีหลังอย่างสม่ำเสมอ กล่าวคือ ทุกครั้งที่สิ่งแรกเกิดก็จะมีสิ่งที่สองเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอ การที่ฮูมมีทัศนะเช่นนี้ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาเป็นเพียงการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น

ลักษณะของความเป็นสาเหตุตามทัศนะของฮูมมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) สาเหตุต้องเกิดขึ้นใกล้เคียงกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ (๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล และ (๓) สาเหตุต้องเกิดขึ้นด้วยกับผลเสมอ ลักษณะของความเป็นสาเหตุทั้ง ๓ ประการนี้เป็นสิ่งที่เราสังเกตเห็นได้ และเป็นสิ่งที่ทำให้เราเชื่อว่าสาเหตุและผลมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น

แต่ฮูมได้ปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล เพราะฮูมเห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างสาเหตุและผลไม่ใช่ความสัมพันธ์เชิงตรรกะ ตัวอย่างของความสัมพันธ์เชิงตรรกะก็เช่น $๒+๒=๔$ ทุกครั้งที่เราเห็น ๒+๒ เราจะได้ทันทีโดยไม่ต้องพิสูจน์ว่าผลจะต้องเท่ากับ ๔ ซึ่งแตกต่างจากการที่เราเห็นลูกบิลเลียดสีดำเคลื่อนที่ไปชนลูกบิลเลียดสีขาวแล้วลูกบิลเลียดสีขาวก็เคลื่อนที่ไป เพราะการที่ลูกบิลเลียดสีดำเคลื่อนที่มาชนลูกบิลเลียดสีขาวนั้นมันไม่ได้บังคับว่าลูกบิลเลียดสีขาวจะต้องเคลื่อนที่ไปอย่างจำเป็น เราอาจคิดถึงผลลัพธ์ได้หลายอย่างโดยที่ไม่ขัดแย้งกันในเชิงตรรกะ ฮูมเห็นว่าเราไม่เคยมีรอยประทับหรือไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ สังเกตเห็นแต่การที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น นั่นคือเราสังเกตเห็นได้แต่ความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ทั้งหลายเท่านั้น ฮูมเห็นว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นผลงานของจิตโดยการจินตนาการ คือเป็นสิ่งที่จิตของเราสร้างขึ้นจากการเห็นสิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ

เมื่อฮูมปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น นั่นหมายความว่าฮูมปฏิเสธความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุในเชิงอภิปรัชญา เพราะมนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นสายใยความสัมพันธ์ระหว่างสาเหตุและผลได้โดยตรง สังเกตเห็นได้แต่เพียงการสืบเนื่องของเหตุการณ์

ทั้งหลายเท่านั้น สายใยความสัมพันธ์ระหว่างสาเหตุและผลที่เราคิดว่ามีอยู่ในระหว่างสิ่งที่เป็นสาเหตุและสิ่งที่เป็นผลนั้น แท้ที่จริงแล้วเป็นเพียงสิ่งที่จิตของเราสร้างขึ้นเท่านั้น หาได้มีอยู่จริงในโลกภายนอกไม่

๕.๑.๒ ปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความเป็นสาเหตุ หมายถึง การที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป ซึ่งสิ่งต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่เป็นปัจจัยนั้นมีทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม เช่น ต้นหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ต้นหาเป็นปัจจัยหลัก แต่ต้นหาที่ใช้ว่าจะดำรงอยู่ได้โดด ๆ ด้วยตัวเอง ต้นหาต้องมีปัจจัยหลายอย่างมาสนับสนุน ได้แก่ เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญูณ สังขาร และอวิชชา ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้เป็นปัจจัยร่วมที่มาสนับสนุนต้นหาเพื่อช่วยให้ต้นหาสามารถก่อให้เกิดผลคืออุปาทานได้

พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับสลายไปโดยเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทหรือหลักความเป็นสาเหตุ หลักปฏิจจสมุปบาทมีอยู่ ๒ หลัก คือ หลักทั่วไปและหลักเฉพาะ หลักทั่วไปจัดเป็นหลักความเป็นสาเหตุทั่วไป (The General Principle of Causation) เพราะหลักนี้ใช้ได้กับทุกสิ่งในจักรวาลที่เป็นสังขตธรรม สรรพสิ่งในจักรวาลล้วนเป็นไปตามหลักทั่วไปนี้ หลักทั่วไปนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าธรรมนิยาม ธรรมนิยามเป็นนิยามใหญ่ที่มีเนื้อหาครอบคลุมนิยามทุกข้อ คือ อุตุนิยาม พีชนิยาม จิตนิยาม และกรรมนิยาม ส่วนหลักเฉพาะจัดเป็นหลักความเป็นสาเหตุเฉพาะ (The Special Principle of Causation) เพราะใช้ได้เฉพาะกับมนุษย์หรือสัตว์ที่เป็นไปในภพภูมิต่าง ๆ หลักเฉพาะกล่าวถึงสภาวะการเกิดทุกข์และดับทุกข์ที่โยงกันมาเป็นลูกโซ่ตั้งแต่อวิชชาเรื่อยมาจนถึงชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส หลักปฏิจจสมุปบาททั้งสองถือว่า (๑) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นใกล้กันกับผลและไกลกันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ (๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล และ (๓) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นด้วยกันผลเสมอและไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอจะอย่างไรก็ตาม ผลทุกอย่างต้องมีสาเหตุ

พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล เพราะเมื่อมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ เช่น เมื่อมีต้นหา ก็มีอุปาทาน ต้นหาคือสาเหตุ อุปาทานคือผล ทุกครั้งที่ต้นหาจะมีอุปาทานเกิดขึ้นตามมาเสมอ หรือเมล็ดข้าวเมื่อนำไปเพาะจะได้ต้นข้าว เมล็ดข้าวคือสาเหตุ ต้นข้าวคือผล ทุกครั้งที่นำเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ เป็นต้น

พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุ แต่ความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุนี้ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ในลักษณะเป็นอสังขตธรรมที่อยู่ข้างนอกสังขตธรรมแล้วคอยควบคุมดูแลสังขตธรรมทั้งปวงให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน ความเป็นสาเหตุเป็นสิ่งที่อยู่ในสังขตธรรม ไม่ได้อยู่ข้างนอกต่างหากจากสังขตธรรม ด้วยเหตุนี้ ความเป็นสาเหตุจึงเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอีกสิ่งหนึ่งเท่านั้นเอง เช่น เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดต้นหา เป็นต้น ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล แต่ก็ไม่ยอมรับว่ามี “อะไรในทางอภิปรัชญา” เช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่ข้างนอกสังขตธรรมแล้วทำ

หน้าที่ควบคุมดูแลสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน พุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่า สิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผนตามเหตุปัจจัยที่มีอยู่ในโลกธรรมชาติ โดยไม่มีพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมมาคอยควบคุมดูแลสรรพสิ่งในจักรวาลให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน

๕.๑.๓ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมกับปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท

จากการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท มา พบว่า พุทธปรัชญาปฏิเสธแนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูม ทั้งในเรื่องของความหมายของความเป็นสาเหตุ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล และธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ ดังนี้

(๑) ในเรื่องความหมายของความเป็นสาเหตุ ฮูมให้ความหมายของสาเหตุโดยการบอกที่มาของการเรียกสิ่งหนึ่งว่าสาเหตุ ซึ่งได้แก่การมาด้วยกันหรือตามกันมาของสิ่ง ๒ สิ่งอย่างคงที่สม่ำเสมอ ถ้าพิจารณาในแง่ของความสัมพันธ์เชิงปรัชญาซึ่งเป็นสิ่งที่เราสังเกตเห็นได้ สาเหตุของฮูมหมายถึงการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของสิ่งสองสิ่ง เช่น ฝนตกแล้วถนนก็เปียก ลมพัดแล้วกังหันก็หมุน เป็นต้น ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ความเป็นสาเหตุของฮูมหมายถึงการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ซึ่งความหมายของความเป็นสาเหตุดังกล่าวแตกต่างจากความหมายของความเป็นสาเหตุในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทที่หมายถึงการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความหมายของความเป็นสาเหตุของฮูมนั้นมีจุดอ่อนจุดด้อยอยู่หลายประการ กล่าวคือ บางครั้งการที่เหตุการณ์สองอย่างมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอไม่ได้แปลว่ามันเป็นสาเหตุและผลกัน เช่น กลางวันกับกลางวัน เป็นต้น และบางครั้งเหตุการณ์ทั้งสองนั้นอาจเป็น “ผลร่วม” ของอีกเหตุการณ์หนึ่งก็ได้ เช่น ไฟแลบตามมาด้วยฟ้าร้อง แต่ฟ้าแลบไม่ได้เป็นสาเหตุของฟ้าร้อง แต่ทั้งฟ้าแลบและฟ้าร้องเป็นผลร่วมของอีกเหตุการณ์อื่น นอกจากนี้ พุทธปรัชญาเถรวาทยังเห็นว่าสาเหตุบางอย่างไม่จำเป็นว่าจะต้องให้ผลเหมือนเดิม แต่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย เช่น อาหารรสเผ็ดเป็นสาเหตุของการปวดท้อง แต่บางครั้งการรับประทานอาหารรสเผ็ดก็ไม่ได้ทำให้ปวดท้องเสมอไป ดังนั้น ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความหมายของความเป็นสาเหตุของฮูมที่เน้นการเกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอ จึงไม่อาจอธิบายความเป็นสาเหตุได้อย่างครอบคลุม

(๒) ในเรื่องลักษณะของความเป็นสาเหตุ ลักษณะของความเป็นสาเหตุของฮูมมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) สาเหตุต้องเกิดขึ้นใกล้กันกับผลทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place) (๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผลเสมอ (priority in time) และ (๓) สาเหตุต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ (constant conjunction) ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ลักษณะของความเป็นสาเหตุของฮูมยังมีข้อบกพร่องอยู่ คือ ลักษณะของความเป็นสาเหตุของฮูมไม่ได้กล่าวถึงการที่สาเหตุสามารถเกิดขึ้นใกล้กันกับผลได้ทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ และไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุและผลที่ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันหรือมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ

(๓) ในเรื่องความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล ฮูมปฏิเสธความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปรัชญา เพราะฮูมเห็นว่ามนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ สังเกตเห็นได้แต่เพียงความสืบเนื่องของเหตุการณ์ (succession of events) เท่านั้น ในความเป็นจริง ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการหรือสร้างขึ้นจากการอนุมานสาเหตุ ซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพ (association of ideas) ทักษะของฮูมดังกล่าวนี้แตกต่างจากทักษะของพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทยืนยันความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล กล่าวคือ ระหว่างสาเหตุและผลมีความเป็นระเบียบ ความสม่ำเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน หากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ ในทักษะของพุทธปรัชญาเถรวาท เหตุผลของฮูมนั้นยังมีจุดอ่อนจุดด้อยอยู่ กล่าวคือ การที่มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่างๆ หรือไม่เคยสังเกตเห็นสาเหตุที่เป็นพลังผลักดัน (power) ให้เกิดผล ไม่ได้หมายความว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ หรือสาเหตุที่เป็นพลังผลักดันให้เกิดผลไม่มีอยู่จริง เช่น มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นแรงชนิดต่าง ๆ ในธรรมชาติ เช่น แรงโน้มถ่วงระหว่างวัตถุ หรือไม่เคยสังเกตเห็นไฟฟ้าที่เป็นสาเหตุให้เครื่องใช้ไฟฟ้าเช่นพัดลมทำงาน ไม่ได้หมายความว่าแรงชนิดต่าง ๆ ในโลกธรรมชาติหรือไฟฟ้าไม่มีอยู่จริง ในทักษะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลไม่ใช่สิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการ จากการเห็นเหตุการณ์สองเหตุการณ์มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ เพราะมีหลายเหตุการณ์ที่เราเห็นว่ามาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอแต่เราก็ไม่เชื่อมโยงว่ามันเป็นสาเหตุและผลของกัน ถ้าความเป็นสาเหตุอันหมายถึงความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการจากการเห็นเหตุการณ์สองเหตุการณ์มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ มนุษย์ก็น่าจะเชื่อมโยงกลางวันว่าเป็นสาเหตุของกลางคืนหรือเชื่อมโยงสัญญาณไฟจราจรสีเขียวว่าเป็นสาเหตุของสัญญาณไฟจราจรสีแดงด้วย เพราะกลางวันกับกลางคืนหรือสัญญาณไฟจราจรสีเขียวกับสัญญาณไฟจราจรสีแดงเป็นเหตุการณ์ที่สิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอเหมือนกัน แต่ที่มนุษย์ไม่เชื่อมโยงว่ามันเป็นสาเหตุและผลของกันก็เพราะว่ามันไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกัน นั่นคือความเป็นสาเหตุและผลจะต้องมีคุณลักษณะบางอย่างมากกว่าการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของเหตุการณ์สองเหตุการณ์ ดังนั้น ในทักษะของพุทธปรัชญาเถรวาท แนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูมที่มีพื้นฐานอยู่บนทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพยังมีข้อบกพร่องอยู่ เพราะไม่สามารถแยกแยะการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่เป็นเรื่องของความบังเอิญออกไปจากการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่เป็นเรื่องของความเป็นสาเหตุได้

(๔) ในเรื่องธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ ฮูมปฏิเสธความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุ เพราะไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล สังเกตเห็นได้แต่ความสืบเนื่องของเหตุการณ์เท่านั้น ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ในโลกธรรมชาติ หากแต่เป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นจากการเห็นสิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ การที่ฮูมมีทักษะเช่นนี้ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่แบบวัตถุวิสัย (objective) หากแต่เป็นสิ่งที่มีอยู่แบบจิตวิสัย (subjective) ในทักษะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความเป็นสาเหตุไม่ใช่สิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นจากการเห็นสิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ เพราะมีสิ่งสองสิ่งหรือเหตุการณ์สองเหตุการณ์มากมายที่มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ แต่ในจำนวนเหตุการณ์เหล่านี้ บางเหตุการณ์เราถือว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน เพราะ

มันมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล แต่บางเหตุการณ์เราไม่ถือว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน เพราะมันไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล เช่น เราถือว่าว่าลมพัดเป็นสาเหตุของการที่กังหันหมุน แต่ไม่ถือว่ากลางวันเป็นสาเหตุของกลางคืน ที่ไม่ถือก็เพราะว่ากลางวันกับกลางคืนไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงเห็นว่าความเป็นสาเหตุไม่ใช่เป็นเพียงชื่อเรียกของการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ความเป็นสาเหตุเป็นสิ่งที่มีความอยู่ (objective) จะอย่างไรก็ตาม แม้พุทธปรัชญาเถรวาทจะยอมรับว่ามีความเป็นสาเหตุในธรรมชาติ แต่ก็ไม่ยอมรับว่ามี “อะไรในทางอภิปรัชญา” เช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ การที่พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะเช่นนี้ทำให้ความเป็นสาเหตุของพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไปอย่างมีระเบียบแบบแผนเท่านั้น

จากการวิเคราะห์ปัจจัยสมุปบาทของพุทธปรัชญาเถรวาทในทัศนะของเดวิด ฮูม พบว่า ฮูมปฏิเสธแนวคิดความเป็นสาเหตุของพุทธปรัชญาเถรวาท ทั้งในเรื่องความหมายของความเป็นสาเหตุ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล และธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ ดังนี้

(๑) ในเรื่องความหมายของความเป็นสาเหตุ พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นตามปัจจัย ปัจจัยที่ทำให้เกิดผลนั้นมีหลากหลาย ไม่ใช่มีแค่เพียงปัจจัยเดียว เช่น ปัจจัยสมุปบาทบอกว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะ ในกรณีนี้ ชาติเป็นสาเหตุ ส่วนขรามรณะเป็นผล ทุกครั้งที่มิชาติ ก็จะมีขรามรณะเกิดตามมาเสมอ จะอย่างไรก็ตาม ชาติก็ใช่ว่าจะดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่อิงอาศัยสิ่งอื่น การที่จะเกิดชาติได้นั้นต้องมีปัจจัยหลายอย่างเริ่มตั้งแต่อวิชชาเรื่อยมาจนถึงภพ อวิชชา...ภพเป็นปัจจัยที่มาเกื้อหนุนชาติ ช่วยให้ชาติสามารถก่อให้เกิดขรามรณะ ดังนั้น จะเห็นว่าการที่จะเกิดขรามรณะนั้นต้องมีปัจจัยหลากหลาย ไม่ใช่มีเพียงแค่ปัจจัยเดียวคือชาติ ปัจจัยหลากหลายเหล่านั้นเมื่อรวมกันเข้าแล้วก็เป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะ รวมไปถึงโสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ดังนั้น ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความเป็นสาเหตุจึงหมายถึงการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป จะอย่างไรก็ตาม ในทัศนะของฮูม เราไม่เคยสังเกตเห็นความเป็นสาเหตุ สังเกตเห็นได้แต่การที่สิ่งสองสิ่งขึ้นไปเกิดสืบเนื่องกันไปอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น นั่นคือในทัศนะของฮูม เราสังเกตเห็นได้หรือรับรู้ได้แต่อวิชชา สังขาร วิญญาณ... ที่เกิดสืบเนื่องกันไปเท่านั้น เราไม่เคยสังเกตเห็นหรือไม่เคยรับรู้กระแสปัจจัยสมุปบาทที่ว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะ สังเกตเห็นได้แต่การที่มีสิ่งหนึ่งเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับอีกสิ่งหนึ่งอย่างสม่ำเสมอเป็นประจำเท่านั้น ดังนั้น ในทัศนะของฮูม ความเป็นสาเหตุเป็นเพียงการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ไม่มีสาเหตุที่เป็นสิ่งเกื้อหนุนให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป สาเหตุเป็นเพียงสิ่งที่เกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับอีกสิ่งหนึ่งอย่างสม่ำเสมอ ส่วนผลก็เป็นเพียงสิ่งที่เกิดตามมาทีหลังอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น

(๒) ในเรื่องลักษณะของความเป็นสาเหตุ พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าลักษณะสำคัญของความเป็นสาเหตุมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นใกล้กันกับผลและไกลกันกับผลในแง่ของเวลา และสถานที่ (๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล และ (๓) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอและไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ ส่วนสุมยอมรับเฉพาะสาเหตุที่เกิดขึ้นใกล้กันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่เท่านั้น ไม่ยอมรับว่าสาเหตุและผลสามารถเกิดขึ้นไกลกันได้ทั้งในของเวลาและสถานที่เหมือนพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะสาเหตุและผลที่เกิดขึ้นไกลกันนั้นเป็นสิ่งที่ไม่สามารถมีประสบการณ์ได้ สุมเห็นเหมือนกับพุทธปรัชญาเถรวาทว่าสาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล สุมยอมรับเฉพาะสาเหตุที่เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอเท่านั้น ไม่ยอมรับสาเหตุที่ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอเหมือนพุทธปรัชญาเถรวาท

(๓) ในเรื่องความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในโลกธรรมชาติ เพราะหากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ ในกรณีนี้ มนุษย์ทุกคน เมื่อมีอวิชชา ก็ต้องมีสังขาร ทุกครั้งที่มีอวิชชา จะมีสังขารเกิดตามมาเสมอ และถ้าไม่มีอวิชชา สังขารก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดสังขาร ในเรื่องอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ถ้ามีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟก็ติด ทุกครั้งที่มีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟจะติดเสมอ และถ้าไม่มีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟจะติดไม่ได้ ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงยอมรับว่าสาเหตุและผลมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น แต่สุมปฏิเสธความมีอยู่ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปรัชญา สุมยอมรับว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นมีอยู่แต่ในภาษาเท่านั้น ไม่ได้มีอยู่จริงในโลกธรรมชาติ นั้นหมายความว่า ในทัศนะของสุม ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างปัจจัย ๑๒ ในปฏิจกสมุปบาทไม่มีอยู่จริง เพราะมนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นหรือรับรู้ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างปัจจัย ๑๒ นั้นได้สังเกตเห็นได้หรือรับรู้ได้แต่เพียงปฏิจกสมุปป็นธรรมหรือปัจจัย ๑๒ ที่เกิดสืบเนื่องกันไปอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ส่วนสายใยความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัย ๑๒ เป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการหรือสร้างจากการอนุมานสาเหตุ

(๔) ในเรื่องธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามีความเป็นสาเหตุในโลกธรรมชาติ แต่ไม่ยอมรับว่ามีอะไรในทางอภิปรัชญาเช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ ในกรณีนี้ อวิชชาเป็นสาเหตุ ส่วนสังขารเป็นผล ทุกครั้งที่มีอวิชชา สังขารจะเกิดตามมาเสมอ การที่ทุกครั้งเมื่อมีอวิชชาจะมีสังขารเกิดตามมาเสมอนี้ไม่เกี่ยวกับว่ามีอะไรในทางอภิปรัชญาเช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมทำหน้าที่เชื่อมโยงอวิชชากับสังขารเข้าด้วยกันอย่างจำเป็น หรือเมื่อเราเอาเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าว เมล็ดข้าวเป็นสาเหตุ ส่วนต้นข้าวเป็นผล ทุกครั้งที่น่าเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ การที่เมล็ดข้าวเจริญเติบโตเป็นต้นข้าวก็เพราะธรรมชาติภายใน (intrinsic nature) ของเมล็ดข้าวเป็นเช่นนั้นเอง ไม่เกี่ยวกับว่ามีอะไรลึกลับอยู่ข้างนอกที่ทำให้เป็นไปเช่นนั้น ในขณะที่สุมก็ไม่ยอมรับว่ามีอะไรในทางอภิปรัชญาเช่นพระเจ้าอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุเช่นเดียวกับพุทธปรัชญาเถรวาท แต่สุมก็แตกต่างจากพุทธปรัชญาเถรวาทตรงที่สุมปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล และการที่สุมปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น

ระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปรายนี้ก็ได้ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาเป็นเพียงความบังเอิญหรือเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีสิ่งอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างมีระเบียบสม่ำเสมอเท่านั้น

จากที่ได้วิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมกับปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทมานี้ ผู้วิจัยสรุปว่า ปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นแนวคิดที่มีความน่าเชื่อถือหรือความสมเหตุสมผลมากกว่าแนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูม เพราะปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทสามารถอธิบายความหมายของความเป็นสาเหตุ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล และธรรมชาติของความเป็นสาเหตุได้มีเหตุผลและลึกซึ้งกว่าแนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูม

๕.๒ วิวิจารณ์

เดวิด ฮูมเป็นนักประสบการณ์นิยม (empiricist) ที่มองโลกว่าโลกนี้ไม่มีสิ่งใดเป็นความจริงเลย จะมีก็แต่รอยประทับ (impression) ที่ปรากฏเป็นโลกภายนอกกับมโนภาพ (idea) ที่เป็นภาพเลื่อนกลางของรอยประทับ รอยประทับและมโนภาพนี้ฮูมถือว่าเป็นเอก โดดเดี่ยว เป็นอิสระจากสิ่งอื่นแยกกัน และไม่เกี่ยวพันกับสิ่งใด ฮูมจึงมองไม่เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งต่าง ๆ ในโลกธรรมชาติ กลับเห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งต่าง ๆ เป็นสิ่งที่เราคิดขึ้นมาเอง เป็นจินตนาการ เช่น ถ้าฮูมเห็นลูกแอปเปิลหล่นจากต้น แล้วล่องลงสู่พื้นดิน ฮูมก็จะเห็นแต่ลูกแอปเปิลที่มันขาดออกจากหัว แล้วค่อย ๆ ล่องลงสู่พื้นดิน ฮูมไม่เห็นว่ามันล่องลงสู่พื้นดินเพราะอะไร ทำไมมันจึงร่วงลงสู่พื้นดิน เพราะฮูมรับรู้ได้แต่รอยประทับต่าง ๆ ที่เกิดสืบเนื่องกันไป ด้วยเหตุนี้ ฮูมจึงปฏิเสธความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุ ซึ่งทำให้ความเป็นสาเหตุตามทัศนะของฮูมเป็นเพียงชื่อที่มนุษย์สมมติเรียกการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ผู้วิจัยเห็นว่าแนวคิดของฮูมดังกล่าวนี้ไม่สอดคล้องกับประสบการณ์ของมนุษย์ นักปรัชญาจำนวนหนึ่งคิดว่า แม้เราจะมองไม่เห็นโยงใยความสัมพันธ์ระหว่างสาเหตุและผล แต่ความรู้สึกข้างในลึก ๆ ที่เรียกว่าอัมชัตติกญาณ (intuition) นั้นบอกเราว่าจะต้องมีอะไรมากไปกว่าที่ตาเห็น หมายความว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าไม่น่าที่จะทำให้เราคิดไปในการทำนองว่าความเป็นสาเหตุเป็นสักแต่ว่าชื่อเท่านั้น มันจะต้องเป็นอะไรมากไปกว่านั้น เช่น ตอนที่ไอแซค นิวตัน (Isaac Newton) มองเห็นลูกแอปเปิลหล่นจากต้นนั้นสายตาของเขาก็เหมือนสายตาของคนทั่วไปที่เคยเห็นปรากฏการณ์เช่นนี้มามากแล้ว นั่นคือทุกคนมองเห็นลูกแอปเปิลร่วงลงดินเหมือนกัน แต่นิวตันนั้นเห็นบางอย่างที่คนอื่นมองไม่เห็น การเห็นนี้ไม่ใช่ด้วยตาเนื้อ หากแต่คือตาปัญญาที่เรียกว่าอัมชัตติกญาณ (intuition) การหยั่งเห็นนี้นำไปสู่การค้นพบกฎแรงโน้มถ่วงซึ่งถือว่าเป็นกฎสำคัญในทางวิทยาศาสตร์ที่มากไปกว่านักวิทยาศาสตร์ท่านนี้ กฎนี้บอกว่า ระหว่างวัตถุสองชิ้นในอวกาศจะมีแรงดึงดูดหากัน เช่น ระหว่างโลกและดวงจันทร์ โลกก็พยายามดึงเอาดวงจันทร์มาหา ดวงจันทร์ก็ทำเช่นนั้นกับโลกเรา แรงดึงดูดนั่นเองที่ทำให้วัตถุเมื่อหล่นจากที่สูงจะตกลงพื้นดินเสมอ แรงดึงดูดที่ว่าเป็นสิ่งที่อยู่พ้นการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัส ซึ่งถ้ากล่าวตามแนวคิดของฮูม แรงดึงดูดก็ไม่มี เพราะเราไม่เคยมีรอยประทับกับแรงดึงดูดได้โดยตรง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงไม่เห็นด้วยกับแนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูม เพราะเป็นแนวคิดที่ล้มเหลวในการอธิบายความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ในเอกภพ ซึ่งความล้มเหลวนี้มาจากการที่ฮูมยึดถือทฤษฎีรอยประทับอย่างเคร่งครัดเกินไปจนทำให้ไม่ยอมรับความมีอยู่ของอะไรก็ตามแต่ที่อยู่นอกขอบเขตของรอยประทับ

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับหลักปรัชญาสมุบัติว่า ธรรมชาตินั้นมีความเป็นระเบียบสม่ำเสมอ และระเบียบที่ว่านี้ก็เหมือนกันในทุกที่ ความเชื่อเช่นนี้หากพิจารณาตามแนวคิดของฮูม ก็อาจถูกถามได้ว่า มีวิธีพิสูจน์อย่างไรว่าธรรมชาตินั้นจะต้องเป็นอย่างนั้นเสมอในทุกที่และทุกเวลา แน่นอนว่า หากใช้ประสาทสัมผัสเป็นตัววัด สิ่งที่เราสามารถพูดได้ก็คือ “เท่าที่ประสบหรือเท่าที่ทดลองดู ถ้ามีสิ่งนี้จะต้องมีสิ่งนี้เสมอ” เช่น เราอาจเห็นนักเคมีทดลองเอาไฮโดรเจน ๒ อะตอมมาผสมกับออกซิเจน ๑ อะตอมแล้วเกิดผลเป็นน้ำ (H_2O) ทุกครั้ง แต่ถ้ากล่าวตามหลักตรรกวิทยาของฮูมแล้ว เราก็ไม่อาจยืนยันได้อย่างไม่มีทางผิดว่า ในการทำครั้งต่อ ๆ ไป ผลจะต้องเป็นเช่นนั้นเสมอ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ยึดมั่นอยู่ในวงการวิทยาศาสตร์ก็คือ เมื่อทดลองได้ในจำนวนที่ถือว่าเพียงพอแล้วได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่งออกมา ผลนั้นจะกลายเป็นความรู้ และความรู้นั้นก็จะเป็นสิ่งที่ถือกันว่าเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งที่จะเป็นเช่นนั้นตลอดไป ดังนั้น ผู้วิจัยจึงไม่เห็นด้วยกับวิธีการอย่างตรรกวิทยาชนิดที่เคร่งครัดของฮูม เพราะวิธีการคิดแบบฮูมนั้นไม่สอดคล้องกับประสบการณ์ในชีวิตมนุษย์ ฮูมนั้นเคยกล่าวในทำนองว่าแม้เราจะเห็นพระอาทิตย์โผล่ทางทิศตะวันออกทุกวัน แต่ในทางตรรกวิทยาไม่มีใครรับรองได้ว่าพรุ่งนี้พระอาทิตย์จะขึ้นทางเดิม ความสงสัยว่าอาจเป็นไปได้ที่พรุ่งนี้พระอาทิตย์จะไม่ขึ้นทางทิศตะวันออกนั้นแม้จะสอดคล้องกับหลักการทางตรรกวิทยา (คือเราสงสัยเช่นนั้นได้) แต่ไม่มีมนุษย์คนใดใช้ชีวิตอย่างได้รับอิทธิพลจากความสงสัยเช่นนั้น

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

ในการวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมกับปรัชญาสมุบัติในพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งมุ่งตอบปัญหาเรื่องความเป็นสาเหตุในทัศนะของทั้งสองสำนักเท่านั้น ยังมีประเด็นอื่น ๆ อีกที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูมและปรัชญาสมุบัติในพุทธปรัชญาเถรวาทที่ยังไม่ได้ศึกษา ผู้วิจัยเห็นว่าการอธิบายปรัชญาสมุบัติของปราชญ์ฝ่ายเถรวาทยังมีความแตกต่างกันอยู่ พระพุทธโฆษาจารย์ที่เป็นผู้รณาคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็อธิบายปรัชญาสมุบัติแบบหนึ่งคือแบบข้ามภพข้ามชาติ ส่วนพุทธทาสภิกขุก็อธิบายปรัชญาสมุบัติอีกแบบหนึ่งคือแบบขณิกชาติหรือปัจจุบันชาติ จึงน่าคิดว่า การอธิบายปรัชญาสมุบัติของใครน่าจะถูกต้องตามพุทธประสงค์หรือพุทธพจน์ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมากที่สุด ในส่วนของแนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูมนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าแนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูมเกี่ยวข้องกับทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพของเขามาก เพราะเขามักจะใช้ทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพนี้ไปอธิบายทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความเป็นสาเหตุ ตัวตน วัตถุ และพระเจ้า ทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพนี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจินตนาการ นั้นหมายความว่าเขายอมรับและให้ความสำคัญกับจินตนาการของมนุษย์มาก นอกจากนี้ ผลจากการวิเคราะห์ความเป็นสาเหตุของฮูมก็ได้ก่อให้เกิดปัญหาสำคัญที่มีผู้นำมาถกเถียงกันอย่างกว้างขวางในวงการปรัชญาเพื่อหาทางแก้ไข ปัญหานั้นคือปัญหาของการอุปนัย (induction) ปัญหาของการอุปนัยกับปัญหาเรื่องความเป็นสาเหตุไม่ใช่ปัญหาเดียวกัน ความเป็นสาเหตุคือการที่เราตัดสินว่าสิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุของอีกสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นผลของมัน แต่เราได้เห็นแล้วว่าเมื่อฮูมพูดถึงเรื่องสาเหตุ เขาพูดถึงการอนุมานสิ่งที่เรายังไม่มีประสบการณ์จากสิ่งที่เราเคยมีและกำลังมีประสบการณ์ด้วยเสมอ และบอกว่าความสัมพันธ์เชิงสาเหตุเป็นพื้นฐานของการอ้างเหตุผลเกี่ยวกับข้อเท็จจริงที่ต้องอาศัยประสบการณ์ ดังนั้น ปัญหาสองปัญหาจึงถูกกล่าวไปด้วยกันเสมอ แนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูม

มีอิทธิพลต่อนักปรัชญาในสมัยต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อิมมานูเอล คานท์ (Immanuel Kant) นักปรัชญาชาวเยอรมัน ที่เป็นผู้นำเอาแนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูมไปพัฒนาต่อยอดจนมีลักษณะที่แตกต่างจากฮูม และแตกต่างจากพุทธปรัชญาเถรวาทด้วย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะดังนี้

๑. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

๑) ควรนำความรู้ความเข้าใจในแนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมกับปัจจุสมุปบาทบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท ไปประยุกต์ใช้สำหรับการมองโลกและชีวิต ซึ่งจะทำให้เป็นคนมีเหตุผล ไม่มั่งมาย ไม่เชื่อคนง่าย และไม่ด่วนสรุปอะไรง่าย ๆ

๒) ควรนำความรู้ความเข้าใจในแนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมและปัจจุสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท ไปประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหาและสร้างประโยชน์สุขให้แก่ตนเองและสังคมประเทศชาติ

๒. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

๑) ควรศึกษาการอธิบายปัจจุสมุปบาทของพระพุทธโฆษาจารย์กับของพุทธทาสภิกขุ

๒) ควรศึกษาแนวคิดเรื่องจินตนาการในทัศนะของเดวิด ฮูม

๓) ควรศึกษาตรรกวิทยาในทัศนะของเดวิด ฮูม

๔) ควรศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมกับของอิมมานูเอล คานท์